

EARTHQUAKES IN THE TERRITORY OF GEORGIA ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES:

1089 EARTHQUAKE

მიწისძვრები საქართველოში ისტორიული წყაროების მიხედვით:

1089 წლის მიწისძვრა¹

DAREJAN KLDIASHVILI

Main scientific Employee

Korneli Kekelidze Georgian

National Center of Manuscripts, Tbilisi

darejan_kldiashvili@yahoo.com,

d.kldiashvili@manuscript.ge

+995 599 19 44 41

OCRID: 0000-0002-4623-4553

Abstract

Catastrophic natural disasters have always played a key role in shaping human history. Territory covering Azerbaijan, Armenia, Georgia and the eastern part of Turkey is within the zone of high seismic activity. Analysis of the historical and instrumental seismological data shows, that strong earthquakes with magnitude up to 7.0-7.5 have occurred here.

Georgian, Armenian, as well as Oriental and European written sources, also sites of material cultural heritage, over a long chronological period, have preserved evidence of the earthquakes and other natural phenomena occurring in the region and the adjacent seismic zones. In various written sources we come across the interesting observations on the sites of the strong earthquakes, as well as frequency and attending anomalous natural phenomena. As a rule, the historical sources give indications of the destructive consequences which often caused ecological catastrophes in the region, as well as political and economic depression, change in the demographic picture, and mass migration.

In the current paper show the results of the study of an earthquake which occurred in Georgia on Easter Sunday, just shortly before the beginning of the reign Davit IV Bulder (1089-1125). The Post earthquake “terrible” aftershocks were felt over a year. According to the historian of Davit: „Thus on Easter Day, the very of the Resurrection of Our Lord Jesus Christ, a day which should have been one of rejoicing and peace, The Lord looked down in anger and caused the earth to tremble to its foundations, with such violence that lofty mountains and solid rocks were ground into semblance of dust, towns and villages were destroyed, churches tumbled to the ground and houses, engulfed and shattered, turned into tombs for those who dwelt in them. N the course of these events T'mogvi collapsed in ruins, with Niania's son Kaxaber and his wife. And there were terrible earthquakes like this one until the end of the year, in which numberless people perished.“ The epicenter of the earthquake apparently was on Javaxeti plateau, in the Artani Mtkvari Valley.

¹ სტატია მომზადებულია შოთა რუსთაველის სამეცნიერო ფონდის პროექტის „ბუნებრივი კატასტროფები სამხრეთ კავკასიაში: ისტორიული მიწისძვრები და თანმდევი ბუნებრივი მოვლენები უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე“ ფარგლებში. [გრანტი FR217804]

Historical sources give us the possibility to assume that it was a strong earthquake which covered the entire South and East Georgia from Javakheti Plateau to Iori Plateau including Davit Gareji desert, namely: rock-cut monasteries of the western massif, located along the Karaia-Rustavi direction and Alaverdi St. George Cathedral (first half of the 11th century) located in the Alazani-River valley in Kakheti. Seismic research of the 1089 April 1 earthquake suggests that it was one of the large and destructive earthquakes in the Georgia with magnitude up to 7.0-7.5 and microseismic intensity 9 (MSK scale).

Keywords: Historical Earthquakes, South Caucasus, History.

დარეჯან კლდიაშვილი

მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი

კორნელი კეკელიძის სახელობის

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

OCRID: 0000-0002-4623-4553

darejan_kldiashvili@yahoo.com,

d.kldiashvili@manuscript.ge

+995 599 19 44 41

აბსტრაქტი

ბუნებრივი კატასტროფები ყოველთვის თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს კაცობრიობის ისტორიის ჩამოყალიბებაში. ტერიტორია, რომელიც მოიცავს აზერბაიჯანს, სომხეთს, საქართველოს და თურქეთის აღმოსავლეთ ნაწილს, მაღალი სეისმური აქტივობის ზონაშია. ისტორიული და ინსტრუმენტული სეისმოლოგიური მონაცემების ანალიზი აჩვენებს, რომ აქ დაფიქსირდა ძლიერი მიწისძვრები 7,0-7,5 მაგნიტუდამდე. ქართულ, სომხურ, ასევე აღმოსავლურ და ევროპულ წერილობით წყაროებში, აგრეთვე მატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტებში, ხანგრძლივი ქრონოლოგიური პერიოდის განმავლობაში შემონახულია მიწისძვრების და სხვა ბუნებრივი მოვლენების მტკიცებულებები რეგიონში და მიმდებარე სეისმურ ზონებში. სხვადასხვა წერილობით წყაროებში ვხვდებით საინტერესო დაკვირვებებს ძლიერი მიწისძვრების ადგილებზე, ასევე ანომალურ ბუნებრივ მოვლენებზე დასწრებას. როგორც წესი, ისტორიული წყაროები მიუთითებს იმ დამანგრეველ შედეგებზე, რომლებიც ხშირად იწვევდა რეგიონში ეკოლოგიურ კატასტროფებს, ასევე პოლიტიკურ და ეკონომიკურ დეპრესიას, დემოგრაფიული სურათის ცვლილებას და მასობრივ მიგრაციას.

წინამდებარე ნაშრომში ნაჩვენებია მიწისძვრის შესწავლის შედეგები, რომელიც მოხდა საქართველოში აღდგომის კვირას, დავით IV აღმაშენებლის მეფობის დაწყებამდე ცოტა ხნით ადრე (1089-1125). მიწისძვრის შემდგომი "საშინელი" ბიძგები ერთი წლის განმავლობაში იგრძნობოდა. დავითის ისტორიკოსის თქმით: „ასე რომ, აღდგომის დღეს, ჩვენი უფლის იესო ქრისტეს აღდგომის დღეს, დღე, რომელიც უნდა ყოფილიყო სიხარულისა და მშვიდობის დღე, უფალმა ბრაზით შეხედა და დედამიწა იძრა ისეთი ძალით, რომ ამალელებული მთები და მყარი კლდეები მტკვრის მსგავსებად იყო დაფქული, დაინგრა ქალაქები და სოფლები, დაინგრა ეკლესიები და სახლები, შთანთქა და დაიმსხვრა, იქცა მათში მცხოვრებთა სამარხებად. ამ მოვლენების მსვლელობისას თ'მოგვი ნანგრევებად იქცა, ნიანის ვაჟ კახაბერთან და მის მეუღლესთან ერთად. წლის ბოლომდე იყო ასეთი საშინელი მიწისძვრები, რომლებშიც უამრავი ადამიანი დაიღუპა.“ მიწისძვრის ეპიცენტრი, სავარაუდოდ, ჯავახეთის პლატოზე, არტანის მტკვრის ხეობაში იყო. ისტორიული წყაროები საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ეს იყო ძლიერი მიწისძვრა, რომელმაც

მოიცვა მთელი სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ჯავახეთის ზეგანიდან იორის ზეგანამდე დავით გარეჯის უდაბნოს ჩათვლით, კერძოდ: დასავლეთ კლდეში ნაკვეთი მონასტრების, მდებარე ყარაია-რუსთავის გასწვრივ და კახეთში მდინარე ალაზნის ხეობაში მდებარე ალავერდის წმინდა გიორგის საკათედრო ტაძარის (XI საუკუნის I ნახევარი) მიმართულებით. 1089 წლის 1 აპრილის მიწისძვრის სეისმური გამოკვლევებით ვარაუდობენ, რომ ეს იყო ერთ-ერთი დიდი და დამანგრეველი მიწისძვრა საქართველოში, 7,0-7,5 მაგნიტუდამდე და მიკროსეისმური ინტენსივობით 9 (MSK შკალით).

საკვანძო სიტყვები: ისტორიული მიწისძვები, სამხრეთ კავკასია, ისტორია.

შესავალი. ტერიტორია, რომელიც მოიცავს აზერბაიჯანს, სომხეთს, საქართველოს, თურქეთის აღმოსავლეთ ნაწილს სეისმურად აქტიურ რეგიონს წარმოადგენს. ისტორიული და ინსტრუმენტული პერიოდის სეისმური მონაცემების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ რეგიონში მომხდარა ძლიერი მიწისძვრები მაგნიტუდით 7.0-7.5 ბალით განისაზღვრება. საისტორიო წყაროებმა შემოინახეს ცნობები წარსულში მომხდარი მიწისძვრების შესახებ, რომელთა დამანგრეველი შედეგებიც ხშირ შემთხვევაში ეკოლოგიური კატასტროფის, პოლიტიკური და ეკონომიკური დეპრესიის, დემოგრაფიული სურათის ცვლილებებისა და მასობრივი მიგრაციების მიზეზი ხდებოდა.

რეგიონში მომხდარ ბუნებრივ კატასტროფებზე, უპირველეს ყოვლისა, მიწისძვრებზე და მათ შედეგებზე ფასეულ ინფორმაციას შეიცავენ როგორც ადგილობრივი ქართული, სომხური, აღმოსავლური და ევროპული წერილობითი წყაროები, ისე მატერიალური კულტურის ძეგლები – არქიტექტურული ნაგებობები და არქეოლოგიური მასალა. მათგან განსაკუთრებით ფასეულია თანამედროვეთა და თვითმხილველთა ის ცნობები, რომლებშიც გადმოცემულია მიწისძვრის თარიღი (წლის, ზოგჯერ თვის, დღისა და დროის ზუსტი მითითებით), ნგრევის მასშტაბები და შედეგები, მსხვერპლის რაოდენობა, კატასტროფით გამოწვეული ფსიქოლოგიური სტრესი და შიში, მიწისძვრასთან დაკავშირებული ბუნებრივი მოვლენები – მზისა და მთვარის დაბნელება, ძლიერი ქარი, მომწამვლელი კვამლი და სუნი, ვულკანური ლავის ამოფქვევა, ღვარცოფი (მეწყერი, ზვავი, წყალდიდობა, მდინარეების ტბების წარმოქმნა-დაშრობა და ა.შ.). ამ ცნობების წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს მიწისძვრის ზუსტი თარიღი, ეპიცენტრი და არეალი, დარტყმების თანმიმდევრობა (ე. წ. აფტერშოკი), ხანგძლივობა და სიძლიერე, სეისმურ ადგილებში ისტორიულად მომხდარი მიწისძვრების პერიოდულობა და სხვ.

ამჯერად წარმოგიდგენთ საქართველოში XI საუკუნეში მომხდარ ერთ-ერთი ძლიერ მიწისძვრას, რომელიც საბჭოთა პერიოდის და უცხოურ სეისმურ კატალოგებში 1088 წლის თმოგვის მიწისძვრის სახელითაა შესული (Кондорская, Шебалин, 1977; Karapetian, 1991; Guidoboni, Traina, 1995). მიწისძვრის არეალი საკმაოდ ფართო იყო და, სავარაუდოდ, მთელი აღმოსავლეთ საქართველო მოიცვა. ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი და ნივთიერი მასალებით, მიწისძვრა ფიქსირდება დაახლოებით 200 კმ-ით დაშორებულ გეოგრაფიულ ადგილებში: თმოგვი, დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის აღმოსავლეთ მასივი, ალავერდის ტაძარი. სამეცნიერო წრეებისათვის კარგად ცნობილი ამ მიწისძვრის შესახებ პროექტის ფარგლებში მოძიებული წერილობითი და ნივთიერი მასალები, ვფიქრობ, კარგად წარმოაჩენს ამ მიმართულებით სხვადასხვა ტიპის ისტორიულ წყაროებში შემონახული ინფორმაციის კომპლექსური შესწავლისა და

ანალიზის აუცილებლობას, ასევე ისტორიული მიწისძვრების კვლევასთან დაკავშირებულ პრობლემებსა და სიძნელებებს.

მეთოდები. კვლევის პროცესში გამოყენებულია შემდეგი მეთოდები: აღწერითი, ისტორიულ-შედარებითი, მიზეზ-შედეგობრივი და სისტემური ანალიზი, აბსტრაქცია, სინთეზი.

დისკუსია და შედეგები. XI საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულს ძლიერი მიწისძვრის შესახებ დავით IV აღმაშენებლის ისტორიკოსი, რომელიც თვითმხილველია და კატასტროფას ჯავახეთში შეესწრო, მოგვითხრობს, რომ დავითის გამეფებამდე ცოტა ხნით ადრე მიწისძვრამ, რომლის შემდგომაც „საშინელი“ რყევები ერთ წლამდე გაგრძელდა, მრავალი სული იმსხვერპლა. აღდგომა დღეს მომხდარი მიწისძვრისას მაღალი მთები და კლდეები მტვრად იქცა, ქალაქები, სოფლები და იქ მდგარი ეკლესიები დაინგრა, სახლები კი მიწაში ჩაინთქა და იქ მცხოვრებთა საფლავებად იქცა. მიწისძვრამ დაანგრია თმოგვის ციხე-ქალაქი და მოიყოლა ციხის მფლობელი დიდებული კახაბერ ნიანის ძე და მისი ცოლი. მემატეანის გადმოცემით:

„ერი, რომელი სავსე არს უსჯულოებითა, კუალითგან ფერჯათთ ვიდრე თავადმდე, არა არს მას შინა სიცოცხლე, არცა ხრძვლი, არცა შესახუველ, და შემდგომნი... ამას ყოველსა ზედა, არავე დასცხრა გულისწყრომა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, რომელსა შინა სიხარული განსუენება საგონებელ იყო ... ესე ყოველი მოიწია, და თუალითა ჩუენითა ვიხილეთ და ფრიად უფროს ამათ წარმოთქმულთასა, რამეთუ ვითარმცა ვინ გამოთქუა თითოეულად რომელი დღეთა ჩუენთა მოიწია ჭირი. ... ამისთაჲსცა დღესა აღვსებასა, თვით მას აღდგომასა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, რომელსა შინა სიხარული და განსუენება ჯერ იყო, მოხედნა უფალმან რისხვითა და შეძრა ქუეყანა საფუძვლითურთ, ესეოდენ სასტიკად, ვიდრემდის მთანი მაღალნი და კლდენი მყარნი სახედ მტურისა დაიგალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, და სახლნი დაინთქნეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკადრთა. რომელთა თანა თმოგაცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანისა ცოლითურთ. და გაგრძელდა ესე ვითარი ძვრა ქუეყანასა საშინელი ვიდრე წელიწამდის, რომელსა შინა მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვ“ (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, 1955: 323-24).

დავით აღმაშენებლის (1089-1125) თანამედროვე „ქართლის ცხოვრების“ სომეხი მთარგმნელი, არაფერს ამბობს თმოგვის ციხის დანგრევის შესახებ და საქართველოს სამეფოში მომხდარი მიწისძვრას მხოლოდ ზოგადად ეხება: „მაგრამ, რადგანაც ჩვენი ბოროტება ჩვენშივე იყო, ზატიკის დღესასწაულსაც კი არ მოგვცა გამრავლებულმა ჩვენმა ცოდვებმა გახარება ქრისტეს აღდგომით, რადგან უფალმა მოხედა ქვეყანას რისხვით და შეარყია ის საფუძვლითურთ. კლდოვანი მთები მტვრად იქცნენ, ქალაქები, სოფლები და ეკლესიები დაეცნენ და ჩვენი დღესასწაული წერილისამებრ გლოვად იქცა“ (ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, 1953: 236-37).

მიწისძვრით გამოწვეული ნგრევა და მსხვერპლი იმდენად დიდი იყო, რომ ისედაც მძიმე საგარეო და საშინაო მდგომარეობაში მყოფი ქვეყანა კრიზისულ სიტუაციაში აღმოჩნდა და პოლიტიკური ცვლილებების საჭიროების წინაშე დადგა. ასეთ ვითარებაში მიწისძვრის შემდგომ გიორგი II-მ სამეფო ხელისუფლება 16 წლის დავითს გადასცა.²

² ამ მიწისძვრასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს გიორგი II-ის დისა და დავით აღმაშენებლის მამიდის, ბიზანტიის დედოფლის, იმპერატორების მიქაელ VII დუკას (1071-78) და ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078-81) მეუღლის, მარიამ ალანელის დაინტერესება მეტეოროლოგიური საკითხებით, მათ შორის კი მიწისძვრებით. საქართველოში მომხდარი

ისტორიკოსის ცნობით, დავითი გამეფებისას „იყო ჰასაკითა თექუსმეტისა წლისა, ხოლო ქრონიკონი იყო სამას და ცხრა“, 1089 წელი (=780+309). დავითის გამეფებისა და მომხდარი მიწისძვრის დასახელებულ თარიღს ეთანხმება XIV-XVI სს-ის „კურთხევანის“ ხელნაწერში (თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H-1110) შეტანილი ე. წ. „აფხაზთა ქრონიკის“ კინკლოსური მინაწერი, რომელიც უფრო ძველ ქრონიკალურ ცნობას უნდა იმეორებდეს. ამ ჩანაწერით, 1089 წელს დავითის ტახტზე ასვლა და მიწისძვრა ერთდროულად მოხდა: „[ქრონიკონსა] ტთ (309), [დასაბამითგან] ხქჟგ (6693) აქა დავით მეფე დაჯდა და ძრვა იყო“ (ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, 1892: 233; მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები) 1968: 23, 86-7).

დასახელებული მიზეზების გამო დავითის მეფეთ კურთხევა და მილოცვის ცერემონიალი ძალზე მოკრძალებულად ჩატარდა. მისალოცად ახალგამეფებულ დავითთან მხოლოდ „მცირე-მცირედ“ შეკრებილმა აზნაურებმა მოახერხეს მისვლა. ისტორიკოსი დავითთან მისალოცად მისულ თრიალეთის, კლდეკარის და მისი მიმდგომი ქვეყნის მფლობელთა შორის მიწისძვრისას დაღუპულ თმოგვის ციხის პატრონს კახაბერ ნიანიას ძეს აღარ ასახელებს და მხოლოდ მის ძეს, ნიანიას მოიხსენიებს (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, 1955: 322-323; 324). მიწისძვრა, რომელიც მხოლოდ მცირე ხნით უსწრებდა წინ დავითის გამეფებას, ქვეყნისთვის საკმაოდ მძიმე აღმოჩნდა და განსაკუთრებით სამცხე დააზიანა.

მიწისძვრის არეალი. ეპიგრაფიკული, არქეოლოგიის და არქიტექტურის ძეგლები

ისტორიული მონაცემების თანახმად, ჯავახეთის პლატოზე აღდგომის დღესასწაულზე მომხდარი მიწისძვრისას თმოგვი და მისი მიმდებარე ადგილები ეპიცენტრს წარმოადგენდა. თმოგვის ციხესთან და მტკვრის ორივე ნაპირზე განლაგებულ ქალაქთან ერთად კატასტროფამ, როგორც ჩანს, ძლიერ დაანგრია თმოგვის საციხისთავო ქვეყანა და მისი მიმდებარე მხარეები – უპირველეს ყოვლისა, მტკვრის კანიონში, მდინარის ორივე ნაპირზე თმოგვის მახლობლად არსებული სოფლები, მათ შორის, ქვემო და ზემო ვარძია;³ ხერთვისის ციხე-სიმაგრე, თმოგვის ციხის მოპირდაპირე მხარეს, წუნდის ვულკანურ ტბასთან მდებარე ერთ-ერთი უძველესი დასახლება წუნდა და მის ზემოთ, ჯავახეთის ზეგანზე 964 წელს აშენებული კუმურდოს ტაძარი; თმოგვიდან სამი კილომეტრის დაშორებით, ჯავახეთის პლატოს კლდის უბეში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გამოკვეთილი ვანის ქვაბები და სხვ.

ამ მხარეში XI და XIII საუკუნეებში მომხდარი მიწისძვრებით გამოწვეული ნგრევის კვალი არქეოლოგიური მონაცემებით დასტურდება არტაანის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე

მიწისძვრის ახლო ხანებში ბიზანტიის ქართველი დედოფლის დაკვეთით, არისტოტელეს კომენტატორმა და იმპერატორ ალექსი I-ის კარის ფილოსოფოსმა ევსტრატე ნიკიელმა (†1117) დაწერა ნარკვევი მეტეოროლოგიურ საკითხებზე. მასში არისტოტელეზე და გვიანანტიკურ კომენტატორებზე დაყრდნობით შეჯამებულია კოსმოგონიაზე თანამედროვე ნეოპლატონიკოსების ქრისტიანულ საფუძველზე დამყარებული შეხედულებები. თხზულება ეძღვნება დედოფალ „მარიას ალანიდან“ და იწყება შემდეგი ფრაზით: „ჩემო ქალბატონო, თქვენ დამისვით კითხვა ჭეჭა-ქუხილის და მისი გამომწვევი მიზეზების შესახებ...“. ევსტრატის მიერ დედოფლის ყურადღება, მიწისძვრების გარდა გამახვილებულია ისეთ თემებზე, როგორებიცაა: ჭეჭა-ქუხილი, დედამიწის მასშტაბები, მიწასა და ცას შორის მანძილი, სტიქიები და მიწისძვრები, ვარსკვლავები, ოთხი ზღვის შესახებ და სხვ. Alexidze, A., 2002: 306-14.

³ ისტორიულად, ზედა ვარძიაში მდგარი ღვთისმშობლის ეკლესია თმოგვის ციხეს ექვემდებარებოდა, რაც ასახულია XI საუკუნის დამდეგს კლდეკარის ერისთავთ-ერისთავის ლიპარიტის მიერ აშენებულ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის წარწერაში (გაბაშვილი 1985: 50).

16 იარუსად კლდეში გამოკვეთილ ვაჰანის ქვბოვან მონასტერში.⁴ 1964-1965 წლებში სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელიესტიკის ლაბორატორიის მიერ ჩატარებული ვანის ქვბის დაზვერვითი გათხრებისას, 1966 წლიდან კი სტაციონარული არქეოლოგიურ-არქიტექტურული კვლევა-ძიებისას, XI საუკუნეში მომხდარ მიწისძვრასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა სამონასტრო კომპლექსის ცენტრში, მე-16 იარუსზე კლდეში გამოკვეთილი XIV-XV საუკუნეში აგებული გუმბათიანი ტაძრის მიმდებარე მონაკვეთი. აქ გაიწმინდა ნაშალით დაფარული რამდენიმე ადრეული ქვაბი (№ 1 უბანი); ასევე, ქვედა იარუსში, მონასტრის ზღუდის შიგნით, ეზოსკენ არქეოლოგიური სამუშაოებისას გამოჩნდა ნგრევის შედეგად დაფარული ხუთი სართული, ხოლო ტაძრის ქვემოთ, მე-13 სართულზე გაიწმინდა მიწისძვრისას გაუქმებული ქვაბი (№57). ამ უკანასკნელში აღმოჩნდა დაკონსერვებული XI საუკუნის შუახანებით დათარიღებული არქეოლოგიური მასალა – წერნაქიანი (წითელი ანგობი ანუ რკინის ქანგშერეული წმინდა სტრუქტურული თიხა) ჯამები (გაფრინდაშვილი 1971: 108; გაფრინდაშვილი 1966: 108; მმ, XXXVII: 152-158; ბურდილაძე 1988: 22). XI საუკუნის დამლევს მომხდარი მიწისძვრისას უნდა დანგრეულიყო ნახევრად კლდეში ნაკვეთი წმ. გიორგის ჯვარ-გუმბათოვანი ტაძარი (ე.წ. კუპელჰალე), რომელშიც სამონასტრო ცხოვრების განახლების კვალად აღდგენითი სამუშაოები ჩატარებიათ, რაზედაც მიუთითებს XIII საუკუნეში აწყურის მიწისძვრისას ნანგრევებში გამოვლენილი XII-XIII საუკუნის დასაწყისის წარწერები. მათში საუბარია 1185-1191 წლებში ადგილობრივი დიდებულის, იჩქით გურგენისძის, მიერ წმ. გიორგის ქვბოვანი ტაძრის აღდგენის, მისი კედლით გამაგრებისა და „გურგენტა სახლის“ საგვარეულო ეგვტერის მოწყობის შესახებ, ხოლო მეორე წარწერა ეხება თამარის ზეობის მე-20, 1204 წელს სამეფო ხელისუფლებისა და მწიგნობართუხუცეს ანტონ ჭყონდიდელის მიერ მონასტრის 100 მეტრიანი ქვიტვირის ზღუდით გამაგრებას (გაფრინდაშვილი, 1988: 42-45). მონასტრის გრანდიოზული ზღუდის მშენებლობას, როგორც ეს ეპიგრაფიკული წარწერებიდან ირკვევა, წინ უძღოდა მიწისძვრით დანგრეული წმ. გიორგის გუმბათიანი ტაძრის აღდგენა და მასში წირვა-ლოცვის განახლება.

XI საუკუნის დამლევს კიდევ ერთი მიწისძვრა, სავარაუდოდ, აფტერშოკი ფიქსირდება გარე კახეთის ანუ ისტორიული კუხეთის კიდეში, თბილისიდან 60 კილომეტრზე, მტკვრის პარალელურად გადაჭიმულ გარეჯის მთებსა და ივრის ხეობის ქვედა წელის ნახევრადუდაბნო მხარეში, რუსთავ-ყარაიას უდაბნოს დასამხარზე, დავით-გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის⁵ ჩრდილო-დასავლეთ მასივში გამოკვეთილი წამებულის უდაბნოს ქვბოვანი ეკლესიის წარწერაში.

⁴ იარუსებად გამოკვეთილი ვაჰანის სამონასტრო კომპლექსი მრავალრიცხოვან სენაკებთან ერთად მოიცავდა: 7 დარბაზულ ეკლესიას და ნახევრადგამოქვამულ გუმბათიან ტაძარს, სამეურნეო სათავსებს, ჯავახეთის ზეგანის წყაროებიდან გამოყვანილ წყალსადენს, არხებს, დამაკავშირებელ გვირაბებს და მონასტრის დამცველ ზღუდეს. ვანისქვამის ძირას, მის აღმოსავლეთით, მონასტერთან არსებულ სოფელ ვანისქვამს (1930-იან წლებში ამ ადგილას ნასოფლარიდა იყო შემორჩენილი). ბერძენიშვილი, ნ. (1964): 126.

⁵ ისტორიულად დღევანდელი გარე კახეთის ჩრდილოეთ ნაწილი, ივრის მარცხენა მხარე სუჯეთად იწოდებოდა, ივრის მარჯვენა მხარე – გარეჯად. ფიზიკურ-გეოგრაფიულად, ივრის ანუ ჰერეთის ზეგანი შემოსაზღვრულია: ჩრდილო-დასავლეთით – გომბორის ქედით, ჩრდილოეთით – საგურამო-იალნოს ქედით, ჩრდილო და სამხრეთ დასავლეთით – მტკვრის ხეობით, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით შირაქის ველით (თოდრია – ფუტკარაძე, 1988: 114-116). ორ ათეულზე მეტი დიდი და მცირე ქვბოვანი მონასტერი გამოკვეთილია მშრალი ხევებით, ხრამებითა და ღარტაფებით გამოყოფილ ქვიშაქვების, თიხებისა და კონგლომერატების ფერადი ქანებით აგებულ ქედებსა და

გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან მრავალმთის დასავლეთ მასივის (წამებული, მრავალწყარო, თეთრი უდაბნო) და ივრისპირა გარეჯის (საბერეები, სატორგე, ქოლაგირი) მონასტრების კომპლექსურმა შესწავლამ და იქ ფიქსირებულმა მრავალრიცხოვანმა პილიგრიმულმა და ფრესკულმა წარწერებმა საფიქრებელი გახადა, რომ გარეჯის ამ ნაწილში გამოკვეთილი მონასტრები და მათ სიახლოვეს არსებული პატარ-პატარა ჯგუფები, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (თეთრი უდაბნო - VII-VIII სს., ქოლაგირი - XII-XIII სს.), IX-X საუკუნეში ჩამოყალიბდა. კვლევამ ასევე აჩვენა, რომ XI საუკუნის შემდგომ სამონასტრო ცხოვრება იქ იმ მასშტაბით, როგორც ეს ადრეულ პერიოდში შეინიშნება, აღარ განვითარებულა, ხოლო XIII საუკუნის შემდგომ თანდათან ჩაკვდა და მიტოვებულ იქნა, რაც, სავარაუდოდ, სხვა ფაქტორებთან ერთად, მომხდარ მიწისძვრას უკავშირდებოდა.

კატასტროფის შესახებ პირდაპირ დადასტურებას დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის ჩრდილო-დასავლეთ მასივში გამოკვეთილ წამებულის უდაბნოში ამოკაწრულ XI საუკუნის ერთ-ერთ წარწერაში ვხვდებით. კომპლექსის ზედა იარუსს, რომლის ბირთვისაც დარბაზული ეკლესია, კარიბჭე და საცხოვრებელი სათავსი შეადგენს, წინა საფასადო მხარე ჩამორღვეული აქვს. ამის გამო იქ მოხვედრა მხოლოდ სპეციალური აღჭურვილობით შეიძლება. ეს ყოველივე მომხდარი კატასტროფით გამოწვეულ ნგრევაზე უნდა მიანიშნებდეს. მიწისძვრის შესახებ წარწერა წამებულის „ხარიტონის ქვაბის“ სახელით ცნობილ ქვაბოვან სამლოცველოში საკურთხეველთან გასასვლელის დასავლეთ კედლის ნალესობაზეა ამოკაწრული (გაფრინდაშვილი, 1976: 184-186; Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji, 1997: 45) (გრაფიკული მონახაზი). ადგილობრივი ბერის მიერ ნალესობაზე ამოკაწრულ წარწერაში მოთხრობილია 31 მაისს („მაისის გარდამავალსა“), ხუთშაბათ დღეს, „სამხრის“ დროს მომხდარი ძლიერი მიწისძვრის შესახებ, რომლის დროსაც დაინგრა ეკლესიები, ციხეები, შენობები და მრავალი ადამიანი დაიღუპა:

მაისსა გარდამავალსა იძრა ქუეყანა^ა სამხრისა ჟამსა, დღესა ე შაბათსა, ეკლესიანი დაირღუეს და ციხენი დაეცნეს და ნაშენებნი და სულნი მრავალთანი გარდაიცვალნეს და დიდი შიში და ზარი დაეცა ყოველსა ხორციელსა.

კალიგრაფიული ნუსხური ხელით შესრულებული გრაფიტი პალეოგრაფიულად XI-XII საუკუნეს არ სცილდება. ამის საფუძველზე სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გრაფიტში საუბარია 1089 წლის ცნობილ მიწისძვრაზე, რომლის დროსაც ძლიერი რყევები ერთ წლამდე გრძელდებოდა. გასული საუკუნის 70-იან წლებში მიწისძვრა არქიტექტორ გივი გაფრინდაშვილის მიერ იდენტიფიცირებულ იქნა XI საუკუნის დამლევს ჯავახეთში მომხდარ მიწისძვრასთან და, შესაბამისად, წარწერაც 1089 წლით იქნა დათარიღებული (გაფრინდაშვილი, 1976: 177-186).

მიწისძვრა ჯავახეთში აღდგომა დღეს, 1088 წლის 16 აპრილს ან 1089 წლის 1 აპრილს მოხდა, გარეჯის მრავალმთაში კი ორი თვის შემდეგ – 31 მაისს, ხუთშაბათ დღეს (1089 წლის 31 მაისი მართლაც ხუთშაბათი იყო). სავარაუდოდ, ამ განმეორებითი ძლიერი მიწისძვრისას დაინგრა დავით გარეჯის დასავლეთ მასივის მონასტრები: წამებული, მრავალწყარო, თეთრი უდაბნო, ნათლისმცემლის ჩრდილოეთით გამოკვეთილი ადრეული ხანის ქვაბ-სამლოცველოები. გარეჯის ამ ნაწილში მომხდარ კატასტროფაზე მიანიშნებს როგორც გარეჯელი ბერის მიერ ამოკაწრული წარწერა წამებულის უდაბნოდან, ასევე დასახელებული მონასტრების ჩამორღვეული ფასადები და მიწით დაფარული ქვაბ-სამლოცველოები. ამის საუკეთესო მოწმობაა თეთრ უდაბნოში ქვიშაქვაში გამოკვეთილი

სერებში. ეს ტერიტორია ამჟამად უწყლო ნახევარუდაბნო ველს წარმოადგენს, მშრალი სტეპისათვის დამახასიათებელი ტიპიური კლიმატური პირობებითა და ლანდშაფტით.

ქვაბოვანი ეკლესიის ჩამოქცეული ფასადი, ორად გაპოზილი კონქი და მასზე შესრულებული გრაფიტები, რომლებიც XI-XII საუკუნეს არ სცილდება. მომხდარი კატასტროფის შემდეგ ამ უდაბნოში სამონასტრო ცხოვრება, სავარაუდოდ, აღარ განვითარებულა. გარეჯის მრავალმთის დასავლეთი მასივის გამოქვაბული მონასტრების არქიტექტურის, კედლის მხატვრობისა და ეპიგრაფიკის სრული ფოტო და გრაფიკული ფიქსაციის მიზნით ჩატარებული ექსპედიციებისას ასევე გაირკვა, რომ მრავალმთის დასავლეთ მასივის უდაბნო-მონასტრებში სამონასტრო ცხოვრების მასშტაბები XI საუკუნის შემდეგ დაემცრო, ხოლო XIII საუკუნის გასულიდან თანდათანობით ჩაკვდა. სავარაუდოდ, ეს, ნაწილობრივ, კატასტროფით გამოწვეულ ნგრევას უკავშირდებოდა. Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji, 1997: 41, ტაბ. XVII.

ამავე მიწისძვრას უნდა უკავშირდებოდეს მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირას, გაშლილ ველზე მდგარი ალავერდის წმინდა გიორგის საკათედრო ტაძრის ფრაგმენტულად მოღწეული ფრესკული წარწერა, რომელშიც საუბარია დავით აღმაშენებლის მიერ იქ ჩატარებული სააღმშენებლო სამუშაოების და გუმბათის აშენების შესახებ. ალავერდის ტაძარში 1967 წელს მიმდინარე სარესტავრაციო სამუშაოებისას (მხატვარ-რესტავრატორები: შ. აბრამიშვილი, კ. ბაკურაძე) საკურთხევლის აფსიდში გამოჩნდა თეთრ ფონზე შავი საღებავით შესრულებული ვრცელი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტები (სულ ექვსი), რომელიც ერთ დროს მონუმენტური წარწერის დაახლოებით მხოლოდ ერთ მეხუთედს შეადგენდა (სილოგავა 1992: 83-96):

- I. [...]ბითა და შემკ(ო)ბითა და სარკუმელთა გამოჰოლითა გ[...] |
[...]ისოსი მე ადგილსა მოდ[...]ხსაებრ[...] და შე[...]
- II. [...]ოდ გუნზადი აღვ(ა)შ(ე)ნე და სრ(უ)ლ-ვე(ა)ვ ყ(ოვლ)ით(უ)რთ [...] |
[...] თანაშეწევნითა მამისა მ[...](ო)სა გ(იორგ)ისითა, ძესა მ(ა)თსა მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფ(ე)სა დ(ავი)თს, ა(მე)ნ.
- III. [...] და მომმადლა ღმერთმან [...]
- IV. [...] და მერმე საკურთხეველ[...] | Ä, ყოვლად საღმრთო [...]
- V. [...]თა აღ(უ)მართე [...] | [...] [მ]გალობელთაÄსა მო[...]
- VI. [...] და მრავალი სახ[ლი ა]ვაგენ [მა]თთ(Ä)ს გამზადებულნი და [...] |
[...] გუნზადნი მოგებულნი [...] შენ მიერ შე[...]
[...] რომლითა მშ(Ä)დ(ო)ბისა [...] |
ზღ[...]სი ამ[...]მა ათრი[...] |
[...]თმეთა მათ სტ[...] სიმრავლისაგან მ[...]დ |
[...] რაÄმე რა[...] და სი[...]ლასს იგ[ი ...] მყო ამ |
[...] შემოვარ]ტყინ ? ევ(ლე)სიასა [...] [ქარ]თლ(ო)საÄ ? [...] |
[...]ონდიდი ს [...]

წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 1104-1112 წლებს შორის პერიოდში; მასში, სავარაუდოდ, საუბარი იყო გიორგი II-ის და დავით აღმაშენებლის მიერ მიწისძვრით დაზიანებულ ალავერდის საკათედრო ტაძარში მასშტაბური აღდგენითი სამუშაოების ჩატარებაზე, ჩამოქცეული გუმბათის ხელახლა აშენებაზე, აგრეთვე სხვა ეკლესიების და ნაგებობების აღდგენაზე. სილოგავა 1992: 83-96; *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*, წ. 2, 2004: 45-46. მოღწეული ფრაგმენტების საფუძველზე სავარაუდოდ ხდება, რომ მიწისძვრით მრავალგზის დანგრეულმა ტაძარმა პირველი დაზიანება სწორედ დავით აღმაშენებლის გამეფებისას, 1088/1089 წელს მომხდარი მიწისძვრისას მიიღო.

მიწისძვრის თარიღი:

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, ჯავახეთში აღდგომის დღესასწაულზე მომხდარ მიწისძვრას ერთწლიანი „საშინელი“ ძვრები მოჰყვა და წინ უსწრებდა დავით აღმაშენებლის გამეფებას. ამ ცნობაზე დაყრდნობით მიჩნეულია, რომ ჯავახეთში მიწისძვრა მოხდა 1088/89 წელს.

XVIII-XIX საუკუნეების ავტორები (ბატონიშვილი ვახუშტი, ნიკო დადიანი), მიწისძვრის თარიღად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობაზე დაყრდნობით, 1088 წელს ასახელებენ (ბატონიშვილი ვახუშტი, 1973: 155; ნიკო დადიანი 1962: 90). ვახუშტი ბაგრატიონის (1696-1756) მიხედვით, მიწისძვრა მოხდა 1088 wels: „...დღესა აღდგომისასა ესეოდენ შეიძრა ქუეყანა, რამეთუ დაირღუნენ კლდენი, ქალაქნი, ციხენი ნაშენებნი და მრავალნი მოსწყდნენ ქ(რისტ)ეს ჩ~ჰა (1088), ქართულსა ტ~ა (308) ... არამედ იყო ესევითარი ძვრა ერთ წელ. შემდგომად მიიცივალა მეფე გიორგი ქ(რისტ)ესა ჩ~ჰთ (1089), ქართულსა ტ~თ (309).“

ვახუშტის დათარიღება უმეტესწილად გაზიარებულია თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში და სეისმოლოგთა მიერ შედგენილ კატალოგებში. ამის შესაბამისად, მკვლევართა ნაწილი მიიჩნევს, რომ მიწისძვრა ჯავახეთში მოხდა 1088 წლის აღდგომა დღეს – 16 აპრილს (The Georgian Chronicle, 1991: 7, შენ. 17, 150). ჯავახეთში მომხდარი მიწისძვრის თარიღს ნაწილობრივ აზუსტებს კინკლოსური ჩანაწერი ე. წ. „აფხაზთა ქრონიკაში“, რომელშიც მიწისძვრის თარიღად მიუთითებულია 1089 წელი – ქორონიკონი ტთ (309), დასაბამითგან – ხქკგ (6693), ე.ი. წელი, როდესაც დავითი მეფედ დაჯდა. 1089 წელს აღდგომა დღე 1 აპრილს მოდიოდა, ხოლო გარეჯის მრავალმთაში მიწისძვრა ფიქსირდება ორი თვის შემდეგ – 31 მაისს, ხუთშაბათ დღეს. კითხვაზე, შეეძლო თუ არა გარეჯში მყოფ ბერს 1089 წლის 1 აპრილის ჯავახეთში მომხდარი ძლიერი მიწისძვრიდან ორი თვის შემდგომ, 31 მაისს დაეფიქსირებინა განმეორებითი დამანგრეველი მიწისძვრა ქვეყნის მეორე კიდეში, პასუხი დადებითია.⁶ თუმცა, პირდაპირი წერილობითი ცნობის უქონლობისას, წარწერის მხოლოდ პალეოგრაფიული კუთხით დათარიღება, არ გამორიცხავს მიწისძვრის თარიღში ცდომილებას რამდენიმე ათეული წლის ფარგლებში; ამიტომ, სავსებით მოსალოდნელია, რომ გარეჯის წარწერა ეხება ამ რეგიონში XI –XII საუკუნეებში მომხდარ სხვა მიწისძვრას.

წერილობითი და ნივთიერი მასალებით საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჯავახეთში მიწისძვრა მოხდა 1089 წლის აღდგომა დღეს, 1 აპრილს, რომლის შემდგომაც „საშინელი“ დამანგრეველი ბიძგები ერთი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა. მიწისძვრის არეალი საკმაოდ დიდი იყო და, სავარაუდოდ, ფარავდა სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს, მოყოლებულს ჯავახეთის ვულკანური პლატოდან ისტორიულ გარე კახეთში – რუსთაგ-ყარაიას შესაყარზე სერებში გამოკვეთილი გარეჯის ქვაბოვანი უდაბნოების და ალაზნის აუზში ალავერდის ტაძრის ჩათვლით. სეისმური მონაცემების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ 1089 წლის მიწისძვრის სიმძლავრე განისაზღვრება 7.0-7.5 და მაკროსეისმური ეფექტით 9 (MSK შკალით) ბალით.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

⁶ უახლოეს წარსულში ასე მოხდა 1991 წლის 29 აპრილის რაჭის 8-9 ბალიანი მიწისძვრის შემდგომ, როცა მომდევნო თვეებში დაფიქსირდა ორ ათეულზე მეტი ძლიერი აფტერშოკი, მათ შორის, 3-4 მაისსა და 15 ივნისს 8 ბალიანი მიწისძვრა ბარისახოში, რომლის დროსაც დაინგრა შიდა ქართლის სოფლები.

- ბატონიშვილი ვახუშტი. (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*. ტ. IV. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ.: გამომცემლობა „მერანი“.
- ბერძენიშვილი, დ. (1988). ვარძია და თმოგვის ქვეყანა. *ძეგლის მეგობარი*. N2.
- ბერძენიშვილი, ნ., (1964). ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, წ. I, თბ.
- ბუგიანაშვილი, თ. (1988). დავით-გარეჯის უდაბნოს ქვედა პალეოლითის ხანის ძეგლები. *გარეჯი. გარე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები*. VIII, თბ.
- ბურდილაძე, ი. (1988). წერნაქიანი ჭურჭელი ვანის ქვაბის უდაბნო - მონასტრიდან. *ძეგლის მეგობარი*. N2.
- გაბაშვილი, ც. (1985). *ზედა ვარძია*. თბ.
- გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები* (1999). გამოსაცემად მოამზადეს დარეჯან კლდიაშვილმა და ზაზა სხირტლაძემ. ტ. I, ნაკ. I. თბ.
- გაფრინდაშვილი, გ. (1976). 1089 წლის წარწერა მიწისძვრის შესახებ გარეჯის წამებულის უდაბნოს `ხარიტონის ქვაბიდან`. *მაცნე* (ისტორიის სერია), N2.
- გაფრინდაშვილი, გ. (1966). ვანის ქვაბის განძი. *ძეგლის მეგობარი*. N2.
- გაფრინდაშვილი, გ. (1988). Пустынь, как монастырский ансамбль. Ванис-кваби – пустынь-монастырь, *საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები. სპელეოლოგიური კრებული*, 12 თბ.
- თოდრია, თ., თოდრია ა., ფუტყარაძე მ. (1988). გარე კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *გარეჯი. გარე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები*. VIII, თბ.
- მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები)* (1968), ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯუმბერ ოდიშელმა, თბ.
- ნიკო დადიანი, ქართველთა ცხოვრება* (1962). შ. ბურჯანაძის გამოცემა. თბ.
- საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა (2004)*, წ. 2, თბ.
- სილოგავა, ვ. (1992). XII საუკუნის ეტიტორული წარწერის ფრაგმენტები ალავერდის ტაძრის საკურთხეველში დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე* (ენისა და ლიტერატურის სერია). N4.
- ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი (1953). ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ. თბ.
- ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა*. (1892). შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, წ. I, ტფ.
- ცხოვრება მეფით მეფისა დავითისი (1955). *ქართლის ცხოვრება*. I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ.: გამომცემლობა „მერანი“.
- Alexidze A. (2000). Martha-Maria: An Outstanding Personality in the Cultural History of Georgia and Byzantium. წიგნში: Koromila, M., *The Greeks and the Black Sea from the Bronze Age to the early twentieth century*, Athens, 2002.

- Buchukuri, M (2001). The Restoration of Gareja Murals. *Results and Prospects, Desert Monasticism Gareja and Christian East. Papers from the International Symposium. Tbilisi University, September 2000.* ed. Z. Skhirtladze. Tbilisi.
- Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji (1997). *Open Society Georgia Foundation National Cultural Heritage Program. 1997 Annual Report.* Tbilisi.
- The Georgian Chronicle* (1991). Tr. K. Vivian. Amsterdam.
- Guidoboni, E., Traina, G. (1995), A New Catalogue of earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, *Annali di Geofisica*, Vol.38, N. 1.
- Karapetian, N.K. (1991). *Earthquakes of the Armenian Highlands (Seismic Settings)*. Los Angeles.
- Skhirtladze, Z. (2000). Newly Discovered Early Paintings in the Gareja Desert, in: A. Eastmond ed. *Eastern Approaches to Byzantium*. Aldershot.
- Кондорская Н.В., Шебалин Н.В. (1977), *Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г.*, Москва.

References

- bat'onishvili vakhusht'i. (1973). aghts'era sameposa sakartvelosa, *kartlis tskhovreba. t'. IV. t'ekst'i dadgenilia qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier, tb.: gamomtsemloba „merani“.*
- berdenishvili, d. (1988). vardzia da tmogvis kveqana. *dzeqlis megobari*. N2.
- berdenishvili, n., (1964). javakhetis 1933 ts'lis eksp'editsiis dghiuri. *sakartvelos ist'oriis sak'itkhebi, ts'. I, tb.*
- bugianashvili, t. (1988). davit-garejis udabnos kveda p'aleolitis khanis dzegebi. gareji. *gare k'akhetis arkeologiuri eksp'editsiis shromebi. VIII, tb.*
- burdiladze, i. (1988). ts'ernakiani ch'urch'eli vanis kvabis udabno - monast'ridan. *dzeqlis megobari*. N2.
- gabashvili, ts. (1985). *zeda vardzia*. tb.
- garejis ep'igrapik'uli dzegebi* (1999). gamosatsemad moamzades darejan k'ldiashvilma da zaza skhirt'ladzem. t'. I, nak'. 1. tb.
- gaprindashvili, g. (1976). 1089 ts'lis ts'arts'era mits'isdzvis shesakheb garejis ts'amebulis udabnos `kharit'onis kvabidan~. *matsne (ist'oriis seria)*, N2.
- gaprindashvili, g. (1966). vanis kvabis gandzi. *dzeqlis megobari*. N2.
- gaprindashvili, g. (1988). Пустынь, как монастырский ансамбль. Ванис-кваби – пустынь-монастырь, sakartvelos mghvimeebi da gamokvabulebi. *sp'eleologiuri k'rebuli*, 12. tb.

todria, t., todria a., put'k'aradze m. (1988). gare k'akhetis ist'oriuli geografiis sak'itkhebi, gareji. *gare k'akhetis arkeologiuri eksp'editsiis shromebi*. VIII, tb.

mtsire kronik'ebi (k'ink'losebis ist'oriuli minats'erebi) (1968). t'ekst'ebi gamostsa, shesavali ts'erili da k'oment'arebi daurto jumber odishelma, tb.

nik'o dadiani, (1962). *kartvelta tskhovreba*. sh. burjanadzis gamotsema. tb.

sakartvelos ist'oriisa da k'ult'uris dzeglta aghts'eriloba (2004), ts'. 2, tb.

silogava, v. (1992). XII sauk'unis kt'it'oruli ts'arts'eris pragment'ebi alaverdis t'adzris sak'urtkhevelshi davit aghmasheneblis mokhseniebit. *sakartvelos metsnierebata ak'ademiis matsne (enisa da lit'erat'uris seria)*. N4.

kartlis tskhovrebis dzveli somkhuri targmani (1953). kartuli t'ekst'i da dzveli somkhuri targmani gamok'vlevita da leksik'onit gamostsa ilia abuladzem. tb.

kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa. (1892). shek'rebili, kronologiurad dats'qobili, akhsnili da gamotsemuli t. zhordanias mier, ts'. I, t'p.

tskhovreba mepit mepisa davitisi (1955). *kartlis tskhovreba*. I, t'ekst'i dadgenilia qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb.: gamomtsemloba „merani“.

Alexidze A. (2000). Martha-Maria: An Outstanding Personality in the Cultural History of Georgia and Byzantium. In the book: Koromila, M.: *The Greeks and the Black Sea from the Bronze Age to the early twentieth century*. Athens.

Buchukuri, M (2001). The Restoration of Gareja Murals. *Results and Prospects, Desert Monasticism Gareja and Christian East. Papers from the International Symposium. Tbilisi University, September 2000*. ed. Z. Skhirtladze. Tbilisi.

Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji (1997). *Open Society Georgia Foundation National Cultural Heritage Program. 1997 Annual Report*. Tbilisi.

The Georgian Chronicle (1991). Tr. K. Vivian. Amsterdam.

Guidoboni, E., Traina, G. (1995), A New Catalogue of earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, *Annali di Geofisica*, Vol.38, N. 1.

Karapetian, N.K. (1991). *Earthquakes of the Armenian Highlands (Seismic Settings)*. Los Angeles.

Skhirtladze, Z. (2000). Newly Discovered Early Paintings in the Gareja Desert, in: A. Eastmond ed. *Eastern Approaches to Byzantium*. Aldershot.

Кондорская Н.В., Шебалин Н.В. (1977), *Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г.*, Москва.